

Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában

A Rzeczpospolita első megcsonkítása, 1772

A lengyel–litván állam és a Moszkvai Nagyfejedelemségből kiemelkedő cári Orosz Birodalom között zajló több évszázados kulturális, (geo)politikai és végső soron katonai szembenállás a 18. század végén az oroszok győzelmével ért véget. 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben, három lépésben az Orosz Birodalom és szövetségesei, Poroszország és a Habsburg Birodalom felosztották egymás között és végleg eltüntették Európa térképéről a Rzeczpospolitát.

Ez a történelmi esemény évszázadokra – máig hatóan – meghatározta a kelet-közép-európai régió történetét. A lengyel–litván állam 1772-es, első felosztásának 250. évfordulója alkalmából 2022. november 24-én az MTA Magyar–Lengyel Történész Vegyes Bizottságának magyar tagozata és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruzsisztikai Tanszéke tudományos konferenciát szervezett *Birodalmi terjeszkedés Közép-Európában: a Rzeczpospolita első megcsonkítása* címmel. A tanácskozást az a céllal rendeztük, hogy felmérjük, hol tart ma a téma kutatása a magyar polonisták és ruszisták körében. A *Világtörténet* lapjain az ülészakon elhangzott előadások tanulmányokká szerkesztett változatát adjuk közre.

Mindenekelőtt érdemes tisztázni az írásokban használt fogalmakat, elsőként a „Rzeczpospolita” jelentését. Az elmúlt évtizedekben az angolszász szakirodalomban egyre inkább teret nyert a „lengyel–litván államközösség” használata az 1569-ben megkötött lublini unió utáni időszak esetében, a korábban a lengyel jogi és köznyelvben meghonosodott „Rzeczpospolita” kifejezés viszont egyre inkább kiszorult. Ily módon fogalmilag is kettévál a lublini unió előtti korszak, amelyet „lengyel–litván unióként” írnak le (itt nyilvánvalóan perszonáluniót kell értenünk alatta), illetve a lublini unió utáni korszak, amelyet „lengyel–litván államközösségként” (*commonwelth*) határoznak meg. Itt csak néhány példát említek a legújabb angol nyelvű szakirodalomból: Robert I. Frost oxfordi történész *The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569* című alapmunkáját, amelyet lengyelre is lefordítottak, illetve Richard Butterwick *The Polish–Lithuanian Commonwealth, 1733–1795* című monográfiáját.¹ Mindkét könyvet magas szakmai díjjal ismerték el Lengyelországban.

¹ Frost, Robert I.: *The Oxford History of Poland–Lithuania. Vol. I. The Making of the Polish–Lithuanian Union, 1385–1569.* New York, 2015; Butterwick, Richard: *The Polish–Lithuanian Commonwealth, 1733–1795: Light and Flame.* New Haven, 2020.

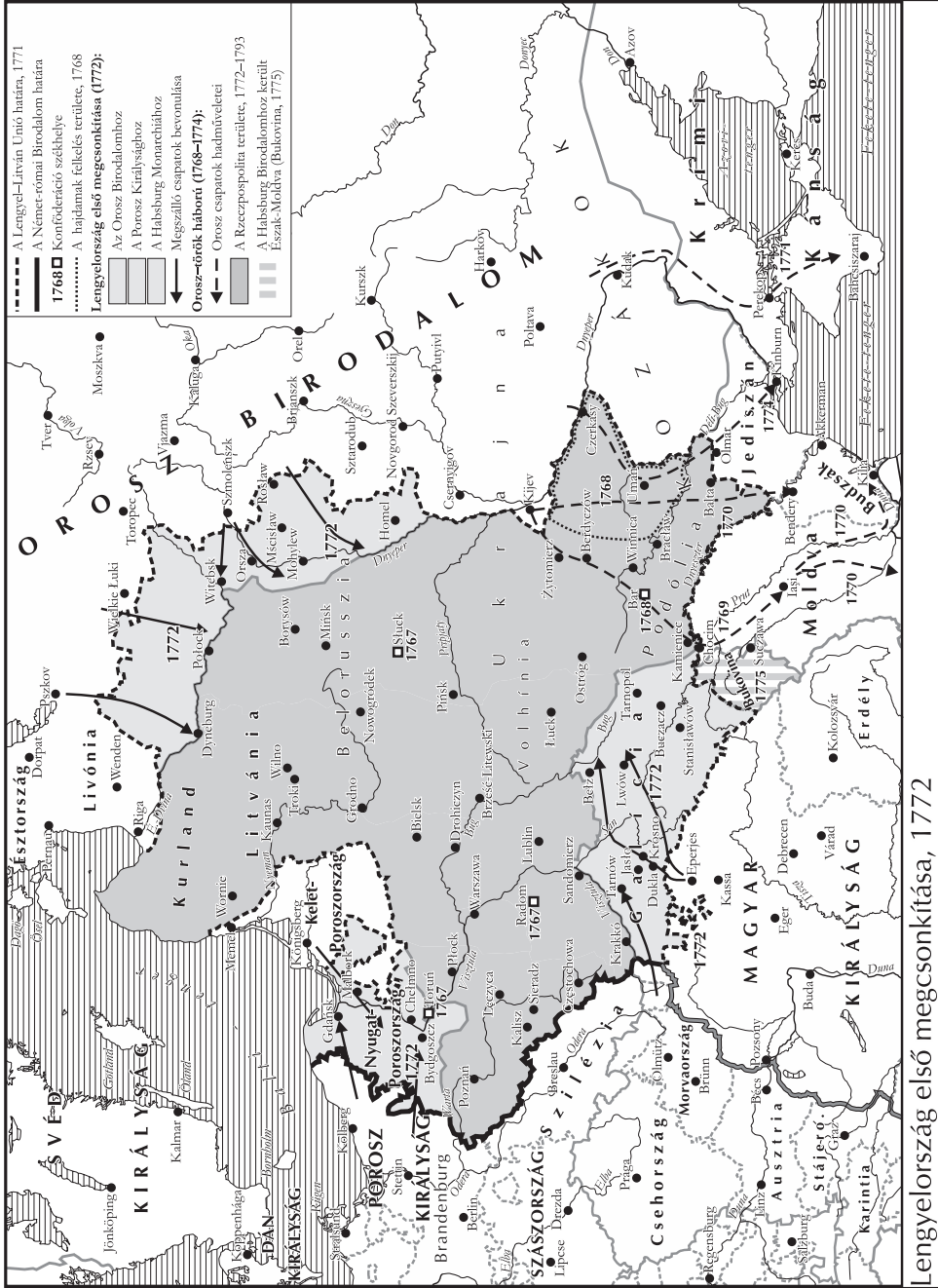
Használja az „államközösség” kifejezést a két lengyel történész, Andrzej Chwalba és Krzysztof Zamorski által szerkesztett *The Polish–Lithuanian Commonwealth* című, 2021-ben, a Routledge-nél megjelent tanulmánykötet is.²

A konferencián és az itt közölt tanulmányokban is Gebei Sándor álláspontját érvényesítettük, nevezetesen azt, hogy semmiképpen nem helytálló, ha az angolszász szakirodalomban használt *commonwealthet* a lengyel–litván viszonyokra vetítjük, ez a fogalom ugyanis az 1707-ben létrehozott angol–skót államszövetségre vonatkozik. Véleményünk szerint egyfelől ahistorikus egy korábban létrejött állami képződményt egy később, más történelmi időben és térben született fogalommal leírni, másfelől a kelet-közép-európai *tartalom* semmiképpen sem azonosítható az egyesülési törvény után létrejött Nagy-Britannia Királyságával. Éppen ezért maradtunk a lengyel nyelvből kölcsönzött „Rzeczpospolita” fogalmának használata mellett, amely félreérthetetlenül a lengyel–litván közös államot jelöli.

Mit jelent és honnan ered a „Rzeczpospolita” kifejezés? A lengyel államot illető „Rzeczpospolita” (*res publica*) fogalom megalkotója a 12–13. században élt Wincenty Kadłubek krakkói püspök és krónikaíró, aki a krónikáját egy Cicerótól vett idézettel kezdte, majd egy erős és törvénytisztelő állam ideális képét rajzolta meg. Kadłubek a római író köztársasággal kapcsolatos nézeteit a 12. századi realitásokhoz igazítva azt állította, hogy Lengyelország nem egy uralkodó tulajdona, hanem egy törvénnyel szabályozott, választott uralkodókkal rendelkező társadalom. Kadłubek szerint az így értelmezett köztársaságnak a szabad emberek hazájává (*patria*) kell válnia, amelyet az egy nemzetet (*identitas est mater societatis*) alkotó polgárok (*cives*) vitézsege véd meg. Kadłubek számára a lengyelek ősi szabadsága a legmagasabb érték. A legnagyobb gazember az, aki nem sajnálja az elveszített szabadságot, és a legrosszabb uralkodó az, aki elveszi a köztársaság polgárainak szabadságát. Ezzel együtt a 17. századig az állam hivatalos neve nem „Rzeczpospolita”, hanem „Lengyel Királyság és Litván Nagyhercegség” volt, a nemzetközi szerződésekben és diplomáciai iratokban pedig a latin megfelelőjét (*Regnum Poloniae Magnusque Ducatus Lithuaniae*) használták. A „Rzeczpospolita” elnevezést az 1569-es lublini unió eredményeként létrejött lengyel–litván állam, a „Rzeczpospolita Obojga Narodów” (*Res Publica Utriusque Nationis*) vonatkozásában kezdték el használni. A történetírásban és a köznyelvben gyakran „nemesi köztársaságként” vagy „első köztársaságként” említik a lengyel–litván államot.

Már a konferencia szervezése során felmerült egy másik, fogalomhasználatot érintő kérdés: vajon pontos-e a lengyel és a nemzetközi historiográfiában, valamint a köznyelvben meghonosodott „felosztások” fogalom, és ha nem, akkor milyen meghatározás használható helyette. Szintén Gebei Sándor vetette fel, hogy az 1772. és az 1793. évi eseményekre a bevett „első és második felosztás” helyett pontosabb lenne a „megcsonkítás” kifejezést használni, mivel ekkor még megmaradt a Rzeczpospolita államisége. A végleges „felosztásra”, tehát a maradék területen való osztozkodásra csak 1795-ben került sor. Ebben a kérdésben nem alakult ki

2 *The Polish–Lithuanian Commonwealth: History, Memory, Legacy*. Edited by Andrzej Chwalba, Krzysztof Zamorski. New York, 2021. (Routledge Research in Early Modern History.)

Lengyelország első megosztása, 1772

olyan mértékű egyetértés, mint a „Rzeczpospolita” használatában, mivel a „felosztás” nem csupán e három eseményt jelenti, hanem a lengyel köznyelv és szakirodalom az egész 1795 utáni korszak vonatkozásában használja. A három lépést „Lengyelország felosztásainak” (*rozbiory Polski*), az Orosz Birodalmat, Poroszországot és a Habsburg Birodalmat „felosztóknak” (*zaborcy*), az 1918-ig terjedő időszakot pedig a „felosztások alatti” (*pod zaborem*) időszaknak nevezik a lengyel tudományosságban. A „megcsonkítás” fogalmának használatakor azt is figyelembe kell venni, hogy a Rzeczpospolitából nem 1772-ben szakítottak ki először részeket, hanem már 1667-ben megcsonkította az Orosz Birodalom a Dnyepertől keletre eső részek és a folyó nyugati partján fekvő Kijev elfoglalásával, illetve az észak felé terjeszkedő Oszmán Birodalom is jelentős vidékeket szakított ki az államból.

Jelen tematikus folyóiratszám tanulmányai számba veszik Lengyelország meggyengülésének belpolitikai okait és a lengyel szuverenitás korlátait. Elemzik az európai erőegyensúly-politika követelményeit, a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változásokat, az egyes feltörekvő szomszédok külpolitikai doktrínáit és szándékait. Két tanulmány az egykori lengyelországi területeknek és az ott lakóknak az új körülményekhez való alkalmazkodását mutatja be. Ajánlom az olvasók figyelmébe a következő nyolc tanulmányt, bízva abban, hogy a kutatások tovább folynak, és az itt olvasható eredmények másokat is újabb kérdések megválaszolására inspirálnak.

Mitrovits Miklós

IMPERIAL EXPANSION IN CENTRAL EUROPE THE FIRST MUTILATION OF THE RZECZPOSPOLITA, 1772

The centuries-long cultural, (geo)political and ultimately military confrontation between the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Tsarist Russian Empire, which emerged from the Moscow Principality, ended with the victory of the Russian Empire at the end of the 18th century. In three stages, in 1772, 1793 and 1795, the Russian Empire and its allies, Prussia and the Habsburg Empire, partitioned the Rzeczpospolita. The papers of this issue take stock of the domestic causes of Poland’s weakening and the limits of Polish sovereignty, the requirements balance-of-power policy, changes in the international relations, and the foreign policy doctrines and intentions of some emerging neighbours. Two studies describe the adaptation of the former Polish territories and their inhabitants to the new circumstances.